

[א]

בפסח 1952 יצא לאור בהוצאת מוסד ביאליק הגיליון הראשון של כתב העת בחינות בביקורת הספרות, בעריכתו של המבקר והסופר שלמה צמח. בפתח הגיליון ניסח צמח את מטרותיו:

אי אפשר לה לביקורת בלא רעיון מרכזי ובלא אמת משלה. בין הממרה המניחה דעת רבים: "טובה היצירה או רעה? הנה תחומיה של בקורת" (הוגו) דברים סתומים ואנארכיים בכללותם, הואיל ואין בהם פירוש או רמז למשמעם של טוב ורע [...] ובין ניסוח מלא יותר האומר, "אין לו למבקר אלא להשיב על שתי שאלות: (א) מה היה ברצונו של האמן להביע? (ב) וכיצד הצליח להביעו?" ; דעות המוחקות סאתו של מבקר, כיון שאינו רשאי להוסיף ולשאול: "ומה כדאי להביע?" [...] ובין השקפה של אחרונים: "עושה אדם עצמו מבקר פירושו עשה עצמו דיינם של ערכים"; כלומר, לא זו בלבד שרשאית הבקורת, אלא אף מצווה היא לעמוד על מעלותיה של כדאות המובע ואין לה להצטמצם בתחומי הישגיו של הרצון המביע עצמו — בין שלוש דעות ונוסחאות הללו על כרחו שהמבקר יבור לו דרכו. [...] אין חולקין כי רופף בה בימינו מעמדה של הבקורת והכל כאילו בוכים על דלותה ורישה. אבל מועטים המכירים בהכרע שבמשקלה. והרי לא יתוארו שום גידול והתפתחות ועלייה אם לקתה זו וירדה [...] אולם מצד אחר ברור לנו וודאי לנו כי לא בבקורת-לבקורת הישועה לספרותנו בשעה זו. לפיכך לא נאריך את הדיבור על תקלותיה וליקוייה. [...] רק התעוררות מכפנים עלולה להשיב לבקורת מקומה ואחריותה וחירותה.¹

כתב העת בחינות בביקורת הספרות נועד אפוא לזמן במה לדיון לא ביצירה הספרותית אלא בביקורת עצמה, ובמיוחד במטרותיה ובכליה. ראשית צמח מנסח את שלוש האפשרויות העומדות לפני המבקר: (א) תיאור כוונתו של היוצר או היוצרת; (ב) הצגה כיצד כוונה זו מתממשת ביצירה או לא מתממשת בה; (ג) עמידה על הערכים העולים מן היצירה. לאחר מכן צמח מבכה את מצבה של ביקורת הספרות העברית — ובה בעת קובע שביקורת הביקורת לא תועיל. קרי, דיון בביקורת הספרות העברית, בהנחותיה, מושגיה ומהלכיה, לא יתקן את המצב. כך נוצר מצב פרדוקסלי: בכתב עת המבקש להתמקד בביקורת הספרות כדי לחולל תיקון בביקורת הספרות העברית ולשכללה — מספר המאמרים המוקדש לביקורת הספרות העברית ולהיסטוריה שלה זעום ביותר. בחוברת הראשונה, שבה הופיע מאמרו של צמח על תעודתו של כתב העת החדש, נכלל מאמר

1 שלמה צמח, "בחינות", בחינות בביקורת הספרות 1 (תשי"ב), עמ' 3-4.

יחיד העוסק בהיסטוריה של הביקורת, וגם זאת רק בעקיפין: תרגום של מסה מאת לוסיין גולדמן, "מאטריאליזם דיאלקטי ותולדות הספרות". כתבנו "בעקיפין" משום שלמרות שמה, מסה זו אינה עוסקת בהיסטוריה של הספרות, ואף לא בהיסטוריה של הביקורת. זהו כתב הגנה והמלצה על המטריאליזם הדיאלקטי. גם במאמר "תקפה של הביקורת", הפותח את החוברת השלישית של כתב העת, כותב צמח שלא יביא "קיצור של תולדותיה של הביקורת בספרות העברית, מאחר שאין נושא זה מענייני הפעם".² נראה כי זמנה של הביקורת בספרות העברית הגיע אך לעיתים רחוקות: בחוברת השישית (תשי"ד) הוקדשו שני מאמרים לביקורת הספרות העברית של פרישמן, האחד מאת אברהם קריב והשני מאת צמח עצמו, ובחוברת השמינית (תשט"ו) הקדיש צמח מאמר אחד לעיון במסתו של ברוך קורצווייל "היהדות כגילוי רצון החיים הלאומי-ביולוגי". כלומר, בחמש שנותיו של כתב העת שהוקדש לעניינה של הביקורת עסקו רק שלושה מאמרים במבקרי ספרות עבריים, ואף לא אחד בתולדותיה ובהתפתחותה של הביקורת העברית.

דומה שאין זה מקרה. אכן, מדף הספרים (או אף המאמרים) העוסקים בביקורת הספרות העברית, ובמיוחד בביקורת הספרות הישראלית, דל ביותר. די לקביעה זו להעריך מבט חפוז בספרי המאמרים שיצאו, כמקובל, בהוקרה לפועלו ולתרומתו של מבקר זה או אחר לחקר הספרות העברית והוראתה: הכרכים שיצאו לכבודם של זיוה בן-פורת, יהודית בראל, מנחם ברינקר, נורית גוברין, נורית גרץ, בנימין הרשב, שמואל ורסס, דן מירון, דב נוי או דב סדן.³ הספרים כוללים, כנהוג, ביבליוגרפיה ארוכה של כתבי המבקר

2 שלמה צמח, "תקפה של הביקורת", בחינות בביקורת הספרות 3 (מרחשוון תשי"ג), עמ' 3.
 3 מיכאל גלזמן ואורלי לובין (עורכים), אינטרסקסטואליות בספרות ובתרבות: ספר היובל לזיוה בן-פורת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשע"ב; מתי הוס וחנון חבר (עורכים), ברכות של קטיפה: מסות ומחקרים על הספרות העברית החדשה, ירושלים: מוסד ביאליק, 2009; איריס פרוש, חמוטל צמיר וחנה סוקר-שווגר (עורכות), הספרות והחיים: פואטיקה ואידיאולוגיה בספרות העברית החדשה. למנחם ברינקר, ביובלו, ירושלים: כרמל, 2011; אבנר הולצמן (עורך), ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, תל אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית, 2005; סנדרה מאירי, יעל מונק, עדיה מנדלסון-מעוז וליאת שטייר (עורכות), זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית: ספר היובל לכבוד נורית גרץ, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2013; זיוה בן פורת (עורכת), אדרת לבנימין: ספר היובל לבנימין הרשב, כרכים א ו-ב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999-2001; דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן יהודה פרידלנדר, חוה טורניאנסקי ושמואל פיינר (עורכים), מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, ירושלים: מאגנס, 2002; חנון חבר (עורך), רגע של הולדת: מחקרים בספרות עברית ובספרות יידיש לכבוד דן מירון, ירושלים: מוסד ביאליק, 2007; יששכר בן עמי ויוסף דן (עורכים), מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ז: מחקרים באגדה ובפולקלור יהודי: מוקדשים ליובל ה-60 של דב נוי, ירושלים: מאגנס, תשמ"ג; שמואל ורסס, נתן רוטנשטרייך וחנא שמרוק (עורכים), ספר דב סדן: קובץ מחקרים מוגשים לו במלאת לו שבעים וחמש שנה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ז. בהקשר זה, דווקא ישראל לוין ודן פגיס, שניים מחוקרי השירה העברית בימי הביניים וראשית העת החדשה, זכו למאמרים שביקשו למפות את מפעלם הביקורתי. ראו: רחל מינסקי, "ישראל לוין וחקר שירת ספרד", ראובן צור וטובה רוזן (עורכים), ספר ישראל לוין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, תל אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית, 1994-1995; דבורה ברגמן, "דרכו של דן פגיס בחקר השירה העברית", מנחם ברינקר, יוסף יהלום ויונה פרנקל (עורכים), אסופת מאמרים לזכר דן פגיס, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ח,

או המבקרת, אך למעט דברי הקדמה כלליים וקצרים, אימפרסיוניסטים ברובם, אף לא אחד מהם כולל פרק הממפה את דרכם הביקורתית. היעדר זה בולט במיוחד בהקשר המבקרים שפיתחו מערכת מושגית ותאורטית (או כמה מערכות כאלה לאורך שנות פעילותם), שעייגנה את דיונם בטקסטים ספציפיים. סימפטומטי בהקשר זה הוא קובץ המאמרים לכבודו של גרשון שקד, ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה. בניגוד לכרכים אחרים, כרך זה אכן כולל מאמר אחד על הביקורת של שקד, אך את המאמר הזה כתב וולפגנג איזר, חוקר שאינו עוסק כלל בספרות ישראלית (ואף לא בספרות יהודית), ועניינו אינו תפיסת הספרות העברית של שקד אלא מאמריו על ספרות יהודית בגרמנית.⁴ מעיון בקטלוג הספרייה הלאומית נראה כי מתוך מאות רבות של ספרים העוסקים בספרות העברית שפורסמו בחצי המאה האחרונה רק קומץ קטן – כעשרה ספרים – התמקד בביקורת הספרות העברית ובתולדותיה.⁵ ולבסוף, חיפוש מאמרים במאגרי נתונים יעלה תמונה דומה: מאמרים ספורים בלבד מוקדשים לדיון בביקורת הספרות העברית לכל תקופותיה. אכן, דומה שחוקרי הספרות העברית, ובמיוחד חוקרי הספרות העברית החדשה, מגלים עניין מועט ביותר בשיח שהם פועלים בו, בגילויי ההיסטוריים ובאופן שבו הוא השתנה והתפתח לאורך השנים.

כדוגמה לאופן שבו חוקרי הספרות ניגשים לביקורת הספרות העברית, אפשר לקחת את קובצי המאמרים שיצאו בכותרת "מבחר מאמרים על יצירתו/יצירתה". גם קבצים אלה אינם כוללים כל דיון במשמעות המושגים שהמבקרים השונים נקטו או בהשתנותם במהלך

וכן שם, מתי הוס, "קווים לפועלו המחקרי של דן פגיס". שני יוצאי דופן אחרים הם ההקדמה של גידי נבו לקובץ מאמרים לכבודו של דן מירון, "דיוקנו של דן מירון כמבקר ספרות", גידי נבו, מיכל ארבל ומיכאל גלזמן (עורכים), ענתות של שינוי: ספרויות יהודיות בתקופה המודרנית. קובץ מאמרים לכבודו של דן מירון, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2008, וכן סוף הדבר שכתבה שירה סתיו לאסופת מאמריו של מרדכי שלו, "מי מפחד ממרדכי שלו", דקל שי שחורי (עורכת), גונבים את הבשורה: מסותיו הספרותיות של מרדכי שלו, חבל מודיעין: דביר, 2018. העובדה שנקל עלינו למנות את יוצאי הדופן מעידה אף יותר על דלותו של התחום.

4 יהודית בר-אל, יגאל שורץ ותמר ס' הס (עורכים), ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה: מאמרים מוגשים לגרשון שקד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000.

5 נורית גוברין (עורכת), פלט: מחקרים בביקורת הספרות העברית. מאסף לזכר ש"י פנואלי, תל אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית, 1980; James S. Diamond, *Barukh Kurzweil*; 1983 *and Modern Hebrew literature*, Chico, CA: Scholars Press, 1983 המבקר: מונוגרפיה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1984; איריס פרוש, קנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית: ביקורת הספרות של פרישמן בהשוואה לביקורת הספרות של קלחנר וברנר, ירושלים: מוסד ביאליק, 1992; ארנה גולן, בעבותות הביקורת: פרקים בתולדות ביקורת הספרות העברית ובסיפורי עגנון, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2006; משה גולצ'ין, ברוך קורצווייל כפרשן של תרבות, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2009; רפי צירקין-סדן, אותיות יהודיות בספריית פושקין: יצירתו של יוסף חיים ברנר וזיקתה לספרות ולמחשבה הרוסית, ירושלים: מוסד ביאליק, 2013; *The Formation of Hebrew National Rhetoric and Nation*, Shai Ginsburg, Culture, 1880–1990, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2014 בהקשר זה יש לציין גם את לקסיקון הקשרים לסופרים ישראלים, בעריכת זיסי סתיו ויגאל שורץ ובהוצאת כנרת זמורה-ביתן דביר ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב (2014), שרבים מערכיו עוסקים במבקרי ספרות.

השנים, והם מדגישים באופן בלעדי את ההשתנות בהתקבלות היוצר או היוצרת. כך, למשל, מסבירה נורית גוברין בהקדמתה לכרך העוסק בגרשון שופמן:

הביקורת על שופמן — ימיה כימי כתיבתו [...] בחלוקה כוללנית למדי אפשר להבחין [...] במהלכה בשלוש תקופות [...] בתקופה זו [הראשונה, אי"ב ושי"ג] קבעה הביקורת את ההבחנות היסודיות ונתנה סימני היכר מובהקים ביצירתו, שכוּחם יפה עד היום [...] ב תקופה השנייה [...] נכתב מספר לא־מבוטל של מאמרים חשובים ומקוריים [...] בתקופה השלישית [...] נעשתה יצירתו של שופמן לאחד מנושאי ההתעניינות הקבועים של הביקורת [...] אף על פי שהביקורת בתקופה זו נשענת במידה רבה על הבחנותיה של זו שקדמה לה, הרי היא בוחנת אותן מחדש בכלים משוכללים יותר, חוזרת ומבססת אותן ומוסיפה עליהן.⁶

שלא במפתיע, שהרי זו מטרתו המוצהרת של הקובץ, הפריזמה שדרכה גוברין בוחנת את הביקורת לתקופותיה היא יצירתו של שופמן עצמו ומה שהמבקרים מגלים בה. כלומר, לא היסטוריה של הביקורת מבקשת גוברין לסרטט, אלא היסטוריה של התקבלותו של שופמן. אך משפטים אלה גם מצביעים על הקושי הגדול של החוקרת לתאר את הביקורת על שופמן, להגדיר את מושגיה, ולסרטט ואת התפתחותה. התובנות המרכזיות, לטענתה, נקבעו כבר בביקורת הראשונות, ודומה שמבקרים מאוחרים יותר רק שכללו אותן. אך השיעור שאנו למדים מהשתנות הכלים או הפרספקטיבות הביקורתיים נותר עלום ובלתי מנוסח. ככלל, העיסוק בביקורת העברית מצוי בשולי המחקר הספרותי. במהלך התקופה שבדקנו התפרסמו, כמובן, במדורי הספרות בעיתונות היומית ובכתבי העת המקצועיים עשרות רבות מאוד של רצנויות ומאמרי ביקורת קצרים שסקרו ספרים חדשים למחקר וביקורת והגיבו עליהם. כמה מאלה אף כונסו בספרים.⁷ בד בבד, הנורמות האקדמיות – המכתיבות לחוקרת לסקור את הביקורת הנוגעת בנושא המחקר, להצביע על תובנותיה ונקודות העיוורון שלה ולנסח את התוסף או החידוש שלה לעומתה – כפו (ועדיין כופות) על חוקרי הספרות ומבקריה לבחון מבקרים אחרים וכתבים פרי עטם. אם כן, החוקרים מבלים זמן ניכר בבחינת כתביהם של חוקרים אחרים, אך עיסוק זה נמצא בשולי המחקר האקדמי – אם כתגובה על ספר אחר שבסיכומה המלצה: לקרוא או לא לקרוא, או כהכנה למחקר עצמו – ורק לעיתים נדירות ביותר הוא מבשיל לכדי מחקר אקדמי מקיף, העומד לעצמו ומבקש להגיד דבר מה עקרוני על העמדה הביקורתית של מבקר זה או אחר או על הביקורת העברית. מכאן גם הקושי שנתקלנו בו אנו, כעורכי גיליון נושא זה, למצוא די מאמרים לכלול בו – מספר הדחיות והסירובים היה גדול בהרבה מן הרגיל. האם פלא הוא שבאוניברסיטאות בישראל ובחו"ל מקומן של תולדות הביקורת העברית נפקד מתוכניות הלימודים? מסקירה של תוכניות הלימודים באוניברסיטאות

6 נורית גוברין, "מבוא: מהלכה של הביקורת על סיפורי ג. שופמן", נורית גוברין (עורכת), גרשון שופמן: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל אביב: עם עובד, 1978, עמ' 7–8.

7 ראו, למשל, אבנר הולצמן, עין בעין: על עשרים חוקרי ספרות, ירושלים: כרמל, 2018.

השונות בארץ ובארצות הברית עולה שבשנת הלימודים תש"ף לא מוקדש ולו קורס אחד לביקורת הספרות העברית. מצב עניינים זה עומד בניגוד מוחלט לקיים בחקר ספרויות אחרות, אירופיות ולא אירופיות כאחת.⁸ גם אם עיקרי הדיון משתנים משפה לשפה ומהקשר אקדמי אחד למשנהו, קשה למצוא תוכנית לימודים ומחקר בספרות אנגלית, צרפתית, גרמנית, איטלקית, רוסית, ערבית, סינית או יפנית שנעדר ממנה כל דיון מעמיק בתולדות הביקורת בספרות זו (ולא רק בתאוריה של הספרות והתרבות באופן כללי).⁹ זהו גם המצב באוניברסיטאות בישראל, המציעות מספר רב של קורסים בתולדות הביקורת באירופה ובצפון אמריקה, מאפלטון עד אגמבן ועד בכלל.

על רקע עוני הדיון הכללי בביקורת הספרות העברית, חשוב להפנות את תשומת הלב לכמה יוצאי דופן. אכן, יש מבקרים ופולמוסים ספרותיים שהחוקרים שבים וחוזרים אליהם, שבים ודנים בהם. כבר מן הדברים שלעיל עולה מרכזיותם של פרישמן, ברנר וקורצווייל בדיון על ביקורת הספרות. עליהם יש להוסיף את העניין המחקרי בפולמוס שבין אחד העם ו"הצעירים" (שברדיצ'בסקי נציגם הבולט); את העניין בפולמוס שיזם והנהיג ביאליק נגד שירת ההשכלה; ואת העניין בביקורתם של משוררי דור המדינה, וזך בראשם, על שירת אלטרמן. ואכן, מחשבת הספרות העברית צריכה לשאול מדוע הביקורת העברית עסקה במבקרים אלה ולא אחרים, ובסוגיות אלה ולא אחרות. האם אין חשש שעניינה של הביקורת בברדיצ'בסקי, בביאליק, בברנר ובזך נטוע בהיותם משוררים וסופרים חשובים, ולא דווקא מבקרים חשובים? האם פולמוסים אלה משקפים את פני הספרות יותר מאשר ביקורת ספרותית שנכתבה בהקשרים אחרים?

בהקדמתו לכרך הראשון של ההיסטוריה של ביקורת הספרות מציין ג'ורג' א' קנדי (Kennedy) שביקורת הספרות ביוון העתיקה עלתה מצמיחתה של תודעה היסטורית:

התאוריה הספרותית צצה ועלתה ביוון העתיקה [...] כחלק מן ההמשגה של רעיונות שציינו את לידתה של הפילוסופיה היוונית. מובן כלשהו של היסטוריה ספרותית התפתח מהתבוננות בשינויים בתפקידיה של השירה במדינות היווניות, לאור התובנה שעבר זמנו של אפוס הגיבורים, ומאוחר יותר, לאור ההשגה שגם שיאה של הטרגדיה נמצא מאחוריה. [...] הכרה כלשהי בכך שלביקורת עצמה יש היסטוריה התקיימה מאוחר יותר:

8 בהקשר הספרות האנגלית, הוצאתם של ספרי לימוד הכוללים מבחר מאמרי ביקורת מרכזיים לאורך ההיסטוריה מעידים על כך. ראו, למשל, Vincent B. Leitch et al (eds.), *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, New York, NY: W. W. Norton & Company, 2018; Nevitt Marcus and Tanya Pollard (eds.), *Reader in Tragedy: An Anthology of Classical Criticism to Contemporary Theory*, London: Bloomsbury Methuen Drama, 2019; Angelyn Mitchell (ed.), *Within the Circle: An Anthology of African American Literary Criticism from the Harlem Renaissance to the Present*, Durham, NC: Duke University Press, 1994; Ellen Rooney, *The Cambridge Companion to Feminist Literary Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006. שלא להזכיר את מאות הספרים שיצאו לאור בחצי המאה האחרונה שעניינם המפורש הוא ביקורת הספרות במסורות ספרותיות שונות.

9 אנו מודים לקרלוס רוחס וליאו צ'ינג על המידע בדבר הספרויות הסינית והיפנית.

למשל הוראציוס, במאה הראשונה לפנה"ס [...] אך רק במקרה של הדקדוק והרטוריקה
אנו מוצאים סקירות ביקורתיות שיטתיות מן הסוג ההיסטוריים.¹⁰

אם ביקורת הספרות קשורה בטבורה לתודעה היסטורית העוסקת בעלייתם ובירידתם של
רעיונות ביקורתיים, הרי שההיסטוריה של הביקורת היא "היסטוריה בדרגה שנייה", או
במונחיו של היידן וייט (White), מטא-היסטוריה (Metahistory).¹¹ כלומר, ההתבוננות
בתולדות הביקורת ממפה את התפתחותה של תודעת הזמן (תודעת עלייתן ודעיכתן של
תופעות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות), ואת השתנות האופן שבו תפקידי הספרות
מומשים ביחס למערכות פוליטיות וחברתיות. חשוב להדגיש שתודעה מטא-היסטורית
שכזו עולה דווקא מאימוץ קטגוריות ביקורתיות הנתפסות לרוב כעל זמניות, כמו הדקדוק,
הרטוריקה או – בתקופה המודרנית – ההבדל המייחד של הספרותיות. דיון בביקורת
הספרות הוא אפוא דיון בתודעה ההיסטורית של התקופה. האם היעדר הדיון בביקורת
הספרות העברית מצביע על חרדה מפני ההיסטוריה, על נטייה להימנע מן החולף, הזמני,
והשולי? האם "חרדת ההיסטוריה" יכולה להסביר את נטייתם של חוקרים להיצמד לעל
זמניות של המרחב, או לסכמות היסטוריות אוניברסליות שנכפות על הספרות העברית
הר כגיגית?¹²

לכל הפחות נדמה שהאמביוולנטיות כלפי הביקורת כרוכה באמביוולנטיות כלפי
ההיסטוריה. כך, למשל, קובע בנימין הרושובסקי ב־1968, בפתח כתב העת הספרות:

כתב עת זה, ראשון מסוגו בעברית, יש בו גם בשורה וגם אתגר. בשורה, כי נפתח בו
שלב חדש במחקר הספרות בישראל. אתגר, כי המסגרת החדשה תתבע מאתנו פיתוחו
של מקצוע שיטתי ברמה המדעית של ימינו [...] "הספרות" אינו דומה לשום כתב-עת
הקיים בעברית. רבעון זה לא יפרסם יצירות ספרות חדשות, לא יתמסר לביקורת הספרות
השוטפת, לא יקרש את גיליונותיו לפובליציסטיקה או אידיאולוגיה. תפקידו מדעי
גרדיא [...]

מדע הספרות הוא אחד המקצועות המרכזיים במדעי הרוח [...] זהו מדע בינלאומי במלוא
מובן המלה: במערב כבמזרח דנים באוביקטים דומים, בשאלות דומות ובשיטות דומות
[...] האם מצוי בכל אלה הקורא העברי? האם יכול היום החוקר העברי לתרום תרומה
למאמץ הבינלאומי להבין את הספרות על כל גילוייה ולתארם, ברמה שתדמה לזו של
חבריו במדעי הטבע או החברה? [...] "הספרות" יפרסם מחקרים ועיונים מסוגים שונים

George A. Kennedy, "Preface", *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. 1: 10
1989, p. ix. התרגום שלנו, א"ב וש"ג.

Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century* 11
Europe, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973

12 ראו, למשל, שי גינבורג, "מעמד וחרדת ההיסטוריה: על הרטוריקה המעמדית במשנתם של דוד
בן-גוריון ומאיר יערי", אמיר בנבגי וחנן חבר (עורכים), ספרות ומעמד: לקראת היסטוריוגרפיה
פוליטית של הספרות העברית החדשה, ירושלים: מכון ון ליר, 2014.

ובענפים שונים. אולם במרכזו יעמדו שני תחומים, שבהם יכול המחקר הישראלי לחדש ולתרום: חקר הספרות העברית ותורת הספרות [...] אוניברסיטת תל-אביב, המוציאה לאור גליונות אלה, רואה אתגר בפיתוחו של תחום שהזנח שנים רבות בארץ [...] כאנשי אוניברסיטה צעירה רואים אנו מחובתנו להתחיל במקום שאליו הגיע המדע כיום.¹³

כתב העת הספרות – להלכה, אם כי לא תמיד למעשה – דוחה את הממד הזמני של הספרות, ומבקש להעמיד במקומו ממד מרחבי. באמצעות מובן זה הוא מבקש לחרוג מגבולותיה של מדינת ישראל ומן הדיון בהם, להפנות עורף לדיונים אידאולוגיים ופוליטיים בענייני היום, שבתקופת יציאתו לאור כבר הגיעו לשיאים חדשים בעקבות מלחמת 1967, ולמקם את הדיון בספרות בכלל ובספרות העברית בפרט בהקשר גלובלי בין-לאומי. חשוב לשים לב גם להקשר המוסדי, המציב את אוניברסיטת תל אביב בליבו של אותו מרחב בין-לאומי מדעי, מרחב מוגן שבו השאלות על המדינה ויחסיה לאזרחיה, נתיניה ואלו הנמצאים מחוץ לגבולותיה – וכן הוויכוחים העזים בין יהודים ישראלים על שאלות אלה – חסרי כל משקל. זאת ועוד, בנאום הספרות העברית ומחקרה ממשיך את הקו שהתווה צמח בבחינות בביקורת הספרות, ודוחק לשוליים – בניגוד, יש לשוב ולציין, למתרחש בספרויות אחרות – את ביקורת הספרות העברית כמושא מחקר והוראה. במקומו הוא מעמיד קורפוס "בין-לאומי" (וליתר דיוק, אירופי וצפון אמריקני), המאפשר למקם את חקר הספרות במנותק ובהתעלם מן המקומי. עמדה זו מאוששת במיוחד בגישות הפורמליסטיות והסטרוקטורליסטיות שקידם כתב העת. הרושבסקי מוסיף לפתח תמות אלה במאמרו הראשון בחוברת, "על תחומי מדע הספרות", שהפך למאמר מכונן של לימודי הספרות באוניברסיטאות בישראל:

באופנים שונים אפשר להתייחס לספרות. נוכל להבחין בשלושה מישורים עיקריים: (א) ההתייחסות הבלתי-אמצעית שבקליטת היצירה על-ידי הקורא או השומע. הכוונה ל"הנאה" או לחוויה האסתטית [...] (ב) התיווך במלים בין היצירות לבין הציבור, שתכליתו למסור זולת את רשמיו של הדובר על יצירות ספרות או להשפיע על הזולת שיקרא או יעריך יצירות מסוימות. צורות התיווך מגוונות ביותר – מן השיחה בבית הקפה דרך הרצניה ועד המסה הביקורתית הרצינית. התיווך תפקידו רב בעיצובה של תרבות וכבודו במקומו מונח. (ג) מדע הספרות, שעיקרו הניסיון השיטתי להבין את הספרות על תופעותיה וגילוייה השונים, ליצור גוש של ידע בתחום זה ולעבד שיטות לתיאור התופעות באופנים הניתנים לבדיקה, לאימות או לסתירה.¹⁴

לענייננו חשובה לא רק ההבחנה החותכת שמבחין הכותב בין האסתטיקה והביקורת

13 בנימין הרושבסקי, "רבעון למדע הספרות", הספרות א, 1 (1968), עמ' ה-ז.

14 בנימין הרושבסקי, "על תחומי מדע הספרות", הספרות א, 1 (1968), עמ' 1. ההדגשה שלנו, א"ב ו"ג.

למדע הספרות, הבחנה האמורה לחברו למאמץ הבין-לאומי בן העת, אלא גם צליל הזלזול בביקורת (ואכן יש צליל זלזול), שבצד הדגשת הכותב כי כבודה "במקומו מונח" עומדת ההנחה שביניגוד לספרות, הביקורת אינה מושא לחקירה מדעית. אכן, כפי שהרושבסקי טוען על הגישה המתמקדת בפרשנות הטקסט הבודד, "תנאים היסטוריים ספציפיים, מנטאליות מסויימת, תפיסה מסויימת באופיו של האובייקט האסתטי הלשוני והשקפה מסויימת על סדר החשיבויות של העיון בספרות – סייעו לעלייתו של ענף האינטרפרטאציה [...] אולם מבחינת תרומתה של האינטרפרטאציה להבנת הספרות אין לערבב את הגורמים ההיסטוריים הללו עם התוצאות והממצאים"¹⁵. הרושבסקי דוחה מכול וכול את כל אותם גורמים היסטוריים תרבותיים, שיחיים, מטריאליסטים ואתניים העשויים להשפיע על תיווך היצירה ועל פרשנותה. לא רק שיש לנתק את פרשנות היצירה – הנתונה כמושא על זמני – מן הגורמים ההיסטוריים שהובילו אליה, אלא שהתנאים ההיסטוריים הללו והאופן שבו הם משתקפים ומומשים בפרשנות לעולם אינם מועמדים כמושא עצמאי למחקר.¹⁶ תודעת הזמן מוצאת מחוץ לגדר. הרושבסקי מוותר מראש על כתיבת ההיסטוריה של הטעם הספרותי, הדמיון המחקרי ועקרונות הפרשנות. נדמה שכל אלה הופכים, במקרה הטוב, לדעותיו הפרטיות של המבקר, דבר מה ש"כבודו במקומו מונח" – אך לא בתחום הדיון האקדמי.

גישה זו מגיעה לשיאה דווקא בכתיבה של אלו הדוחים אותה מכול וכול. בקיץ 1992, בפתח הגיליון השני של תיאוריה וביקורת, כתב עדי אופיר:

לדיון הביקורתי בתרבות אין נקודת-מוצא קבועה, אין מתודה אחת ואין מטרה מלכדת. פירושה של נקודת-מוצא קבועה אחת, אילו היתה כזאת, היה שהתופעות התרבותיות הועמדו על בסיס אחר, מוגדר מראש, שממנו נגזרת חוקיות נסתרת השולטת בהן. אחדותה של מתודה מניחה שהמגוון העשיר לאינסוף של התופעות התרבותיות מצמצם לסוג התופעות – לשוניות, למשל, או מיניות, או כוחניות – שאותן מסוגלת המתודה המועדפת לזהות, למיין, לפרק ולהרכיב מחדש. מטרה מלכדת פירושה שהחוקרים והמבקרים כבר הניחו את המבוקש, שהם מחויבים לסיפור גדול אחד הסיפור הציוני, למשל, או האנטי-קולוניאלי, או הפמיניסטי – שסופו ידוע מראש. התופעות התרבותיות מוסברות אז לאורו של סיפור כזה, וכל הטקסטים שהדיון מייצר הם שחקנים בעלילה שחוקיה נקבעו כבר על-ידי מישהו אחר, במקום ובזמן אחרים. כל אחת מן האחדויות האלה מבקשת או מניחה עיר מקלט, אוטופיה של ידע בטוח ומוסכם, מסוג אחד לפחות, לעת-עתה לפחות, והאוטופיה הזאת אמורה להכתיב את כללי השיח. הדיון הביקורתי בתרבות מבקש להשתחרר מתכתיביהן של אוטופיות, פוליטיות והכרתיות גם יחד, ולהפוך גם אותן לתופעות בשדה-המחקר שלו.¹⁷

15 שם, עמ' 2-3.

16 ראוי לציין שבה בעת הרושבסקי אינו מוכן לוותר על הביקורת, ולא על סמכותו-שלו, כחוקר ספרות, לייצר ביקורות. במאמרו הוא אף טוען שניתן גם ניתן לשפוט שיפוט ערך (קרי לבקר) מנומק ומבוסס על עקרונות אובייקטיביים. ראו, שם, עמ' 9.

17 עדי אופיר, "פתח-דבר", תיאוריה וביקורת 2 (1992), עמ' 3.

אופיר תוקף את היומרה (שהספרות היה אולי מייצגה המובהק ביותר) להעמיד מסגרת לכידה, אחידה ועקיבה לדיון הביקורתי. בצורתה הרדיקלית, עמדתו של אופיר חותרת תחת כל ניסיון להתוות היסטוריה בכלל והיסטוריה של הביקורת בפרט. אכן, "התודעה ההיסטורית" עצמה, כמושא של הדיון בהיסטוריה של הביקורת, מסולקת מתחום הדיון בצורה שאינה שונה מהותית מן האופן שבו הרושבסקי פטר אותה,¹⁸ שכן אם נוביל את טענתו של אופיר למסקנתה הלוגית, אי אפשר להקיש משום מקרה העומד למבחן על מקרה אחר (עמדה שגם הקיצוניים באנשי הדקונסטרוקציה דוחים, משום שהיא חותרת תחת יכולתה של השפה לומר דבר כלשהו). אי אפשר לצאת מדיונו של החוקר במבקרים קודמים לכדי תפיסה כללית של הביקורת העברית או של ההיסטוריה שלה. אך החוקרים שתרמו מעבודתם לתיאוריה וביקורת, ובכללם אופיר עצמו, פיתחו דווקא את העמדה המנוגדת. בתחום הספרות, אין ספק שהחוקר המזוהה ביותר עם כתב העת הוא חנן חבר. באותו גיליון של תיאוריה וביקורת פרסם חבר מאמר שעסק באידיליות של דוד שמעונוביץ, וביקש לברר כיצד ומדוע רכש לו המשורר מעמד כה מרכזי בין העשורים השני והרביעי של המאה העשרים, ומדוע לאחר מכן נדחק לשוליו של הקנון הספרותי. כך מציג חבר את טענתו:

דיון מחודש בשמעונוביץ אכן כולל את הניסיון לקרוא אותו מתוך ולתוך מושגי הפואטיקה והטעם של זמננו. אבל, כדי לברר את מקומו ביחס אלינו, הקוראים בו כעת, עלינו להימנע מלהטמיע אותו לתוך אופק הציפיות שלנו תוך התעלמות מן המרכיבים הנוספים הקובעים את שונותו, כלומר, את "אחרותו" לעומתנו. דיון ביקורתי במקומו של שמעונוביץ עבורנו חייב אם כן להביא בחשבון את העובדה כי כשאנו קוראים אותו כטקסט שזכה למעמד מסוים בעבר – אנו קוראים אותו למעשה כטקסט שנקרא כבר על-ידי "אחר" או "אחרים", שאישרו או דחו אותו, בזו לו או גילו כלפיו התלהבות מיוחדת. כל קריאה נערמת על-גבי קודמתה וכך, שלב אחר שלב, נוצרת לה מסורת של קריאת שמעונוביץ.¹⁹

קרי, במרכז המאמר עומד – למרבה ההפתעה, בהתחשב בפתח הדבר של אופיר – הניסיון להתוות היסטוריה של הביקורת ושל התודעה ההיסטורית המשתקפת דרכה. זהו ניסיון לתהות על הכוחות המעצבים את הביקורת ואת השתנותה (בתיאור דעיכתה של הסוגה הספרותית אידיליה, ותיאור התפקידים החברתיים והפוליטיים המיועדים לספרות לאור דעיכתה), אך מאמר זה נתון במסגרת שדוחה מכול וכול את עצם האפשרות לעשות זאת. המאמרים בכתב העת תיאוריה וביקורת מעולם לא נתנו דעתם על המתח שבין המסגרת

18 עמדה זו מפתיעה לאור מקורותיו הפילוסופיים של אופיר, ובהם כתביו של פוקו, שבמרכזם עומדת חשיפת התודעה ההיסטורית של תקופה זו או אחרת.

19 חנן חבר, "ייצוג ואידילוגיה באידיליה הארצישראלית של ימי העלייה השנייה", תיאוריה וביקורת 2 (1992), עמ' 54.

לפרט, ועל כן, לפחות בתקופתו הראשונה (כשעוד ערך אותו אופיר), לא נוצר דיון בעצם מהותה של הביקורת שיוצרה בו. כיצד אפשר אפוא להתגבר על סתירה זו?

[ב]

המונח "מחשבת הספרות העברית", שבחרנו בו ככותרת לאוסף המאמרים שלפניכם, אינו רק תרגום נוח ל-"Hebrew literary theory". נקטנו מונח זה כדי לציין את הדרך שבה ביקורת הספרות העברית – והטקסטואליות העברית בכלל – חושבת ומכוננת את המושגים הספרותיים המאפשרים לביקורת העברית לעשות את מלאכת התיווך והפרשנות. הרעיונות הפואטיים השונים העולים ממאמרי האוסף אינם בגדר מושגים, עלילות על או אידיאלים המרחפים מעל הספרות העברית. אלו רעיונות שמבקרי הספרות העברית בחרו בהם, ובחירותיהם יצרו דינמיקה, גנאלוגיה והיסטוריה שאנו מעוניינים לבחון. במובן זה אנו מסכימים עם דבריו של עדי אופיר: לרעיונות העולים ממחשבת הספרות העברית אין "נקודת מוצא קבועה", "מתודה אחת", או "מטרה מלכדת" יחידה; הם מסרבים להיות "שחקנים בעלילה שחוקיה נקבעו כבר על ידי מישהו אחר". אך סירוב זה, אין בו כדי למנוע את בחינת הצמתים ההיסטוריים והשיחים הפוליטיים שביקורת הספרות העברית פעלה בהם, את בחינת האופן שבו היא התפתחה לאורך השנים או את בחינת הדרכים שבהן המושגים וההמשגות שהעמידה במרכז מוצאו את דרכם אל היצירה הספרותית. ההיסטוריה של ביקורת הספרות העברית אינה טווייה מראש לתוך פילוסופיה של ההיסטוריה. עמדותיה של מחשבת הספרות העברית – תוצר של מארג ז'אנרי, רטורי והיסטורי ספציפי – דורשות מאמץ פענוח מסוג אחר, המעמדת את משאביה האקספרסיביים של הספרות עם חוקים ואילוצים שמקורם מחוץ לטקסט הספרותי. העימות הזו היא זירת ההתרחשות העיקרית של מחשבת הספרות העברית: ההיסטוריה של הביקורת הספרותית ושל הפרשנות הספרותית אינה "דעה" פרטית של חוקרים וחוקרות (כדברי הרושובסקי) ואינה חשודה מראש, כמשתמע מדברי אופיר, כאבן דרך הנטועה במסלול היסטורי-טלאולוגי קבוע מראש. לעומת הרושובסקי ואופיר, שהדירו בצורות שונות את ההיסטוריה של ביקורת הספרות, אנו תופסים את מחשבת הספרות העברית כאתר שבו מתנהל עימות – שאין לחזות את תוצאותיו – בין "הדם החי של מלכות הפיוט"²⁰ לבין "מתודות מלכדות" מסוגים שונים, שנגדם עדי אופיר התריע.

אנו תמימי דעים אפוא עם הביקורת שמתחו הרושובסקי ועדי אופיר על נטייתם של מבקרי ספרות לתחום את מסלול הספרות העברית בסכמות ובמבנים שנראו פעם חסרי תחליף. למעשה, ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית המודרנית נכתבה פעם אחר פעם כחיקוי מאוחר של התפתחות הספרות האירופית. חיים נחמן שפירא, למשל, תיאר את התפתחותה של ספרות ההשכלה כתחלופה של קטגוריות ספרותיות שנקבעו בהיסטוריוגרפיה של הספרות האירופית. בהיותן קודמות למעשה היצירה, הקטגוריות

20 אליעזר שטיינמן, במזרה הזמן, תל אביב: אמודאים, 1931, עמ' 71.

האלה מתנות ומרסנות את מסלולה האפשרי של הספרות העברית. בהיסטוריה הספרותית שהעמיד שפירא הפכו האפוסים הגדולים של תנועת ההשכלה ("שירי תפארת" לנ"ה וייזל ו"ניר דוד" של שלום הכהן) לדמויות ראוה פסיביות, שכן המבקר העמידם בתוך מסגרת היסטורית שכבר תיארה את תהליכי המודרניזציה, האירופיזציה והחילון של התרבות העברית במרכז אירופה. לדבריו של שפירא, וייזל חידש את הספרות העברית והפך אותה לסממן של מחויבות לארציות, לאימננטיות ולאידנודואליות; שפירא ראה בו "קלאסיקן ורציונליסט",²¹ ואילו בשלום הכהן, המאוחר ממנו, ראה את סממני הספרות הסנטימנטלית. ויתרה מזאת: באותם מקומות שבהם וייזל נאחז במאמרי חז"ל המסורתיים, מוצא ח"נ שפירא לא יותר מ"הערמה", שתכליתה – "ולו גם שוב מתחת לסף ההכרה" – היא "הפקעה" של קדושתה וטהרתה של "היהדות הסופירילית".²² לעומת שפירא, דן מירון טען כי ה"סטאטיות המהותית של האפוס הווייזלי", ובעיקר ההיצמדות שלו לעולם המסורת הישנה, גרמו ל"השפעה ממיתה" על התפתחות השירה העברית. לטענת מירון, וייזל הגיש לקוראיו "תראפיה באמצעים אסתטיים". כתביו "הרגיעו והרדימו דור או דורות, שעמדו, למעשה על סף המשבר הגדול של הזמנים החדשים בחיי עם ישראל ובהיסטוריה האירופית כאחד". לדברי מירון:

נוכחותם [של וייזל וממשיכיו] היתה ה-*raison d'être* של הספרות העברית החדשה בשלב ההתפתחות הראשון שלה, כשהתרבות היהדות החדשה ניסתה עדיין להעמיד פנים כאילו לא היתה אלא המשכה הלגיטימי של התרבות הדתית העתיקה. אלמלא היו קיימים צריך היה להמציא אותם.²³

אין, כמובן, רבותא בשני מבקרים המוצאים בטקסט דבר והיפוכו. החשוב לענייננו הוא הדרך שבה מירון ושפירא משעבדים את ההיסטוריה של הספרות העברית לדגם של מודרניזציה (חיובי או שלילי, בהתאמה), שחוקיו ומאפייניו נקבעו כבר מראש. הסיומת הבוטה של מירון – "אלמלא היו קיימים צריך היה להמציא אותם" – מבטאת את עליונותה המובהקת של ההיסטוריה (וליתר דיוק, הפילוסופיה של ההיסטוריה) על העמדה ההיסטורית של היצירה הספרותית עצמה. המבקר הספרותי מוותר ברגעים מעין אלה על בחינת יכולתה של הצורה הספרותית להתעמת עם "סיבת הקיום" ההיסטורית-פילוסופית המצדיקה כביכול את קיומה. המודעות ההיסטורית הטמונה בהבדל הספרותי של כתבי וייזל נמחקת לטובת הבעת ביטחונו של ההיסטוריון בשליחותה ההיסטורית של הספרות. דוגמה חריפה אף יותר לביקורת ספרותית המוותרת על ההבדל הספרותי מצויה בהצהרתו הידועה לשמצה של דוד פרישמן, שעסק בייצוגי העיריה היהודית ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים:

21 חיים נחמן שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, תל אביב: מסדה, [תרצ"ט] תשכ"ז, עמ' 205.

22 שם, שם.

23 דן מירון, "בין תקדים למקרה: שירתו האפית של י"ל גורדון ומקומה בספרות ההשכלה העברית", מחקרי ירושלים בספרות העברית 7 (1983), עמ' 170–171.

נניח נא לרגע כי בא איזה מכול לעולם ומחה מעל פני האדמה את כל היקום אשר ברחוב היהודים [...] עד בלי השאיר לנו על-פי איזה מקרה רק ארבעת סיפורי מנדלי הגדולים [...] אז אין שום ספק, כי על-פי השוירים האלה יוכל החוקר הבא לחזור להרכיב שנית את כל הציור של חיי היהודים ברחוב העיר הקטנה במשך המחצה הראשון של המאה הי"ט, באופן שלא יחסר לנו אפילו קוץ של יו"ד אחת.²⁴

שלושת המבקרים רואים בספרות עיצוב לשוני או אף עיצוב מטרים של קטגוריות או אירועים שמקום התרחשותם חיצוני לה, המתנהלים על פי חוקים, אינטרסים, עובדות ומטרות שהספרות במרעה יכולה לעכב (מירון) ובמיטבה לחזות (שפירא), או להתלכד איתן ואף להחליפן (פרישמן). כדי לשכנע אותנו בנכונות ההבחנות הספרותיות שלהם נאחזים שלושת מבקרי הספרות בהכרחיות שאינה ספרותית, אלא היסטורית: שלושתם מורים על כך שהאירוע הספרותי הוא תופעת משנה של אירוע רחב הרבה יותר.

לעומת ההוגים הראשונים שמנינו, שנטו להעלים את ההיסטוריה של הביקורת העברית מסיבות פרגמטיות או פילוסופיות (צמח, הרושבסקי, אופיר), קבוצת ההוגים השנייה (שפירא, מירון, ופרישמן) החליפה את חרדת ההיסטוריה בהיסטוריציות כפיית, שמקריב את האוטונומיה של הספרות לטובת שליחותה האידאולוגית. התוואי שנציע בעמודים שלהלן יחמוק משני הקטבים.

המאמרים שכונסו בכרך זה מעמידים תפיסה שונה לגמרי של מודעות ספרותית להיסטוריה. מחשבת הספרות העברית כפי שאנו תופסים אותה אינה מתעלמת מן ההיסטוריה שמחוץ לטקסט, אינה גוברת עליה ואינה מתלכדת איתה. יש לה, לביקורת הספרות העברית, היסטוריה משלה – היסטוריה של ניצחונות ומפלות – הבנויה על משא ומתן נמשך עם כוחות, מבני שיח ואילוצים חוץ-טקסטואליים רבים ושונים, ובכללם, כפי שמראים המשתתפים בגיליון שלפניכם, הרטוריקה הקלאסית, תורת הפרשנות של חז"ל, הרמנויטיקה וסטרוקטורליזם. מבקרי הספרות התעמתו לעיתים מזומנות עם תזת החילון, הלאומיות והמשיחיות, עם עיצובה־מחדש של היהדות כדת, עם התגברות ההגירה היהודית, חורבן של קהילות יהודיות בתקופת השואה, הקמת מדינת ישראל והנכבה הפלסטינית; וכן הם עסקו ביחסיה של הספרות העברית עם השיח האוריינטלי, המגדרי, הפוסט-קולוניאלי, הלהט"בי ועוד. תולדותיה של מחשבת הספרות העברית היא תולדותיהן של פרשנויות ספרותיות שנוצרו בעקבות המשא ומתן הזה, שבו חוקרי הספרות ומבקריה חילצו, בתורם ובזמנם, עמדה היסטורית, פילוסופית או פוליטית שאינה מרחפת מעל הטקסט הספרותי, אלא צומחת מתוכו באמצעות פרשנות אימננטית. אנו סבורים שבמיטבה, ביקורת הספרות צריכה לגבש דרכים ושיטות קריאה צמודות שיאפשרו לה לדון בטקסט הספרותי דרך הפעלת רעיונות – ולעיתים גם שברי רעיונות – מתוכו, כאלה שאינם מתנדבים לשרת "הכרחיות היסטורית" השייכת לאסכולה זו אחרת, ושאינם מרכינים ראש לפני מה שהיה צריך להמציא אילולא היה קיים.

24 דוד פרישמן, "מנדלי מוכר ספרים: תולדותיו, ערכו וספריו", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, כרך א, אודסה: ועד היובל, 1911, עמ' 7.

מטרתה של מחשבת הספרות העברית היא להראות כיצד מבקרים וטקסטים ספרותיים הגיבו "בצורה ספרותית", ומתוך המסוימות והייחודיות של המעשה הספרותי, על רצפים, מבנים וחוקים שנכתבו כבר בצורה אחרת, וכיצד הם מבינים את האופן שבו רצפים אלה מתעצבים מחדש תדיר דרך הצורה הספרותית. זירת הפעילות של מחשבת הספרות העברית היא קו התפר שבין הצורה הספרותית האוטונומית לבין המחויבות הפוליטית. ההתרכזות בייחודיותה של הספרות אינה מסתכמת ב"הבדל המייחד" (differentia specifica). היא שואפת להראות כיצד ייחודיות הטקסט הספרותי – אותה ייחודיות שעליה נלחמים החוקרים והמבקרים, המסתכמת ב"מחשבת הספרות" – מנסה לשמר את מה שאינו בר־השוואה (אינקומנסורביליות) ואינו בר־צמצום (אי־דוקטיביות).

ההיסטוריה של מחשבת הספרות העברית אינה מתלכדת עם ההיסטוריה שכבר נכתבה, אך היא גם לא היסטוריה מפוארת של פעולות "רדיקליות" או "חתרניות" שאנו, חוקרי הספרות העברית, נוהגים לנופף בה במידה ידועה של שביעות רצון. ההיסטוריה של מחשבת הספרות העברית מתארת את התפתחותו המעוקלת, הלא תכליתית, של ההבדל הספרותי: כוונתנו להבדל הספרותי לא כשהוא לעצמו (הרי ברור לכולנו שאין דבר כזה), אלא כפי שביקורת הספרות הבינה אותו, ניסחה אותו, טעתה בו, והעלתה אותו מן הטקסטים. הנחת הנפרדות של הספרות היא תנאי פרגמטי לבירור הפוליטיות של הספרות, העשויה להיות – ואכן הייתה, כפי שמראים משתתפי הקובץ – חתרנית אך גם מאשררת, משועבדת אך גם עצמאית, שולית אך גם קונצנזואלית, הכרחית אך גם מקרית. אם כן, מחשבת הספרות העברית היא היסטוריה של פוטנציאלים פוליטיים – ממומשים, מודחקים או מובסים – הגלומים באנטומיה הלא אורגנית של הגוף הספרותי. בעניין זה אנו קרובים פחות לעמדתו של אופיר: כחוקרי ספרות המתעניינים בהיסטוריה של הספרות העברית אנחנו מרגישים צורך עז לנסות ולגעת דווקא באותם רגעים ספציפיים של "מחשבת ספרות" המבררת את היסטוריית הרעיונות ה**נפרדת** של ההבדל הספרותי, גם כשאי אפשר לשוב ולדבר על מהות ספרותית אונטולוגית העומדת לעצמה. אנו מפרשים אפוא את המאמרים שכינסנו כאן כמכילים הגדרות יחסיות וממוקמות (situational) של ה"ספרותיות" העברית. הספרות לא תמיד מצליחה לבדל את עצמה ואף לא תמיד רוצה, ולא תמיד אפשר או צריך להצביע על המבחין בינה לבין שיחים אחרים. ובכל זאת, מחשבת הספרות, כפי שאנו מבינים אותה, מכילה מסה קריטית של רעיונות שראוי לכנס יחדיו, ולו כדי לראות כיצד הם מעידים על יכולתה (או על אי־יכולתה) של הספרות לעמוד לעומת "הכרחיות" החוקיות ההיסטורית, אותה הכרחיות ששפירא, מירון ופרישמן העמידו כתכליתה הבלתי מעורערת של הספרות. אם כן, הממד האפיסטמולוגי של מחשבת הספרות העברית נעוץ בתיאור הדרכים שבהן המארג הטקסטואלי הצפוף יוצר ידע שונה מזה המתקבל ממתודות ידיעה אחרות (נתונים אמפיריים, סטטיסטיקה, מידע גדול [Big Data] וקריאה רחוקה). מחשבת הספרות אינה עניין למיסטיקה. בדברינו אין הגבהה, האצלה או קידוש מחודש של הטקסט הספרותי כשלעצמו: המאמרים שכינסנו כאן מבוססים על הבנת הדרכים שבהן הטקסטואליות העברית חפצה להשתתף ביצירת רעיונות המאתגרים את מאפייני השיח החוץ־ספרותי.

בראש החוברת בחרנו להציב שלוש קריאות צמודות לטקסטים שמילאו תפקיד מפתח בתולדות ביקורת הספרות העברית המודרנית: "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזרייהו" לי"ח ברנר, "שירתנו הצעירה" לביאליק ו-"Bekenntnis über unsere Sprache" לגרשם שלום, טקסט שכתב על חילון השפה העברית. במאמר הראשון מבררת דינה ברדיצ'בסקי מחדש את המרכיבים הרטוריים המבנים את "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזרייהו", ובעיקר את היסודות המכתביים, האפיסטולריים, הטומנים זרע של אי-יציבות במסתו של ברנר. ברדיצ'בסקי מנגידה את תפיסת המסה שהיא מוצאת בברנר לתפיסת המסה שהעמיד גאורג לוקאץ' בספרו נפש וצורה (*Die Seele und die Formen*). לתפיסתו של לוקאץ' הצעיר, עדיין לפני שאימץ את המרקסיזם, הצורה הספרותית היא ביטוי לתשוקתה של התודעה הכותבת להתמזג עם מושאה. לוקאץ' מניח את פנימיותו של הסובייקט המודרני ואת נפרדותו, וקורא את סוגת המסה כביטוי ספרותי של הדחף להפוך את החיצוניות לפנימיות, ואת הנפרדות לכוליות. כך בדיוק פירשו קוראים רבים את מסתו של ברנר, אך הקריאה הלא-אורתודוקסית של ברדיצ'בסקי מדגישה את האפשרות שהמסאייות של הטקסט הברנרי משבשת את ההפרדה בין פנימיות המספר לבין החיצוניות של מציאות ההווי. את שברי הכתיבה המפורסמים של ברנר אין ברדיצ'בסקי מפרשת כאמצעים רטוריים ("רטוריקה של כנות", לפי ברינקר) שמטרתם לשרת את הייצוג הפסיכולוגי של יחודיותו של הפרט, אלא דווקא כאמצעים לפריצת גבולות הסובייקט הפסיכולוגי ולחשיפתו להטרונומיה, לדיאלקטיקה ולפרטקסיס, הקשורים כולם ל"חזון הז'אנרי" שמייצגת המסה. מאז פרסום ספרו של ברינקר הפכה ה"רטוריקה של הכנות" לאחד הרעיונות הספרותיים המשפיעים ביותר במחשבת הספרות העברית של המאה העשרים. ברינקר השתמש בנוסחה זו כדי לתאר את כוחו של ברנר בעיצוב פנימיותו של הסובייקט. אך תחת ידיה של ברדיצ'בסקי הופכת הרטוריקה הברנרית השבורה להיסט של דיבור שאי אפשר לדעת בוודאות אם הוא משרת את הריאליזם הפסיכולוגי (כדברי ברינקר) או מחורר אותו, אם הוא מחזק את מובחנותו של הסובייקט הספרותי המודע לעצמו, או מעיד על חוסר יכולתו לעשות כן. במילים אחרות (ובניגוד מובהק לתפיסת הספרות שהדגמנו בכתיבי שפירא, מירון ופרישמון), ברדיצ'בסקי – בצד כותבים אחרים, שנדון בהם מייד – אינה קושרת את הטקסט הספרותי עם הכרחיות חוץ-ספרותית, כגון התזה על התפתחות הסובייקט המודרני של הספרות העברית. אדרבה, ברדיצ'בסקי מראה כי הטקסט של ברנר הופך את המסה לאתר המערער את אפשרות הגשמת הרעיון הרשמי שנקשר בשמה של הסוגה. הטקסט הברנרי הופך, לכל הפחות, לאתר של חוסר הכרעה, "ריחוק פנימי" (פייר משרה) או "ביטחון שלילי" (פול דה מאן).

חנן חבר מציע קריאה לא פחות רוויזיוניסטית למאמר לא פחות מרכזי בתולדות הספרות העברית. לטענת חבר, בחיבורו "שירתנו הצעירה" קושר ביאליק לשירה העברית החדשה כתרם עטורי מהפכנות של עוז, נוי ושלמות. בכך מנתק חבר את "שירתנו הצעירה" מן האידיאל ההגמוני, המתון וההתפתחותי (ייצוג מודרני של רוח האומה) שבדרך כלל מיוחס לפואטיקה המוצהרת של ביאליק. ביאליק זונח במאמרו

את רעיונותיו של אחד העם על דבר כינוס הרוח, ומושך את קוראיו דווקא אל הקוטב הנגדי, המיוצג בדרך כלל בדמותו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הקוטב שבו השירה נתפסת כביטוי לריבונות – קפיצה נחשנית המקדימה את הצורך ליכולת ומפירה את ההתפתחות האורגנית וההיסטורית של הרוח. השירה החדשה אינה מנסה לפתוח את קוראיה באמצעות יופייה של תרבות כללית והגמונית, אלא בהפעלה ישירה של מצב חירום, ובפיתוח תאולוגיה פוליטית הנענית לו. חבר מוצא בטקסט של ביאליק מערך מטפורי המפקיע אותו מן ההיסטוריה של הרוח הלאומית, כפי שהבין אותה אחד העם: במקום התפתחות המגיעה לשיאה בכינון מרכז רוחני, חבר טוען שמסתו של ביאליק קרובה יותר לשבירה גנוסטית של הזמן ההיסטורי. הדקונסטרוקציה של המסמנים מתנהלת בו זמנית עם הצעה להיסטוריזציה נגדית. במקום הגמוניה תרבותית המדירה את רגליה של התאולוגיה, חבר מוצא ב"שירתנו הצעירה" גרעין של ביקורת על תזת החילון.

את השער הראשון של הכרך סוגר מאמרה של רות גינזבורג, המוקדש לקריאה במכתבו המפורסם של גרשם שולם. גינזבורג מלמדת אותנו שיעור על כוחו של התרגום. הקריאה הקפדנית שהיא מציעה בהיסטוריית התרגומים של מכתבו של שולם מצביעה על "החיים שלאחר המוות" המוענקים לטקסט בתרגומו. היא בעיקר דורשת מאיתנו להיות מודעים להכרעות האידאולוגיות העומדות ביסוד הוצאתו של הטקסט מן הכוח אל הפועל בידי מתרגמיו ופרשניו. המהלך הפרשני החדש של גינזבורג מתמקד בבחינה מחדש של המשמעות הנבואית של הטקסט, שפורסם לראשונה בגרמנית רק ב־1986. היא מחזירה את הטקסט של שולם אל הטקסטואליות הגרמנית שלו, שוללת את הגדרתו כמכתב או וידוי וחושפת בפנינו את התרומה המכרעת של התרגומים הצרפתיים להבלטת אחדים מצדדיו. בעוד דינה ברדיצ'בסקי עמדה על כך שהמסה של ברנר היא בעצם מכתב, רות גינזבורג עומדת על כך שהמכתב של שולם הוא בעצם מסה. בשני המקרים כאחד, מה שאמור להנחות את קריאת הטקסט הוא המכניזם הפנימי של הטקסט, החושף יותר מכול את המקריות השולטת בהיסטוריית ההתקבלות שלו.

מאמריהם של יניב חג'בי, אמיר בנג'י ואברהם מלמד ומאמרם המשותף של מיה ברזלי ושי גינזבורג מציעים מצע היסטורי ותאורטי רחב יותר לתיאורה של מחשבת הספרות העברית. חג'בי מתאר מופעים מרכזיים של כתיבה אכופה עברית ולועזית, ומציע מערך של רעיונות ספרותיים, עבריים ולא עבריים, כדי לאפיין את צורת הכתיבה וצורת הפרשנות שבמרכז מאמרו. הוא מעמיד את רעיון הכתיבה האכופה אל מול מחשבת הספרות הרומנטית, המעלה על נס את כוח הביטוי של הגאון ואת פנימיותו היצירתית של הסובייקט. את הכתיבה האכופה נוטע חג'בי, בין היתר, בתורת הפרשנות של חז"ל ובמחשבת הספרות הצרפתית (קבוצת אוליפו, OuLiPo), העוסקות רבות ביחס המתוח שבין מתן התורה לבין הפרשנות שניתנה לה בדיונים תאולוגיים בספרות חז"ל, בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים ובזמן החדש. חג'בי מעמיד את הכתיבה האכופה כיסוד מרכזי של מחשבת הספרות, ומדגיש בכך את המרכזיות של העימות הטקסטואלי בין הכרח לבין חירות, בין חריתה של לוחות הברית בזמן ההתגלות לבין החירות הניתנת לאחדים מן הפרשנים היהודים בתהליך פירושה של היהדות. במקום סתירה מקוטבת בין דיבור סמכותי לדיבור חופשי, הכתיבה האכופה מתארת מצב שבו הפרשן

מצליח להתערב ולחרות מחדש את שנחרת ונחקק לראשונה בסצנת ההתגלות. בניגוד לרפקלס החילוני, הגורם לרבים מאיתנו לחשוך בכל אילוץ המגביל את חירות הכתיבה, חג'בי מראה שהכתיבה האכופה היא תמיד הזמנה לתנועה פנימית דינמית המגששת בתוך אילוצי התורה, אילוצים שלפי המדרש אפילו האל נזקק לעיין בהם קודם לבריאת העולם. הטקסטואליות העברית, גם זו המודרנית, אינה אתר של התגברות על ההתגלות: אדרבה, היא מגדירה את עצמה דווקא כמחויבות לגישור בין הלוגוצנטריות של ההתגלות לבין החירות הכרוכה במעשה הפרשנות.

מאמרו של אמיר בנבגי בוחן את תורת המליצה המשכילית. בדומה לחג'בי, גם בנבגי מדגיש את הדיאלקטיקה שבין כתיבה אוטונומית לכתיבה הטרונומית – בין החריתה של כתבי הקודש לבין החירות הכרוכה בפרשנותם – וגם הוא מעמיד את תורת המליצה של המשכילים כמשקל-נגד למודוס הכתיבה הרומנטי. המשכילים, כך טוען בנבגי, מציעים תאוריה של טקסטואליות עברית שמטרתה למצוא ולהפעיל מחדש את הכוח הרטורי והפיגורטיבי המיוחד של כתבי הקודש העבריים. המשכילים שניסחו את רעיון הטקסטואליות העברית ואת מושג המליצה לא היו מעוניינים בהרמוניזציה של כתבי הקודש עם היסטוריית הרעיונות האירופית, והם נמנעו מלנופף ברציוליות של כתבי הקודש העבריים. המליצה, שהייתה פעם מושג נערץ, קרסה בסוף המאה התשע-עשרה תחת המתקפות הנאו-רומנטיות של ביאליק. בהיותה מודוס הטרונומי של ביטוי, המליצה הוצאה אל מחוץ לחוק. בשם הפרדיגמה האסתטית של תקופת התחייה חשדו ביאליק וממשיכיו בכל צורת כתיבה הנועה במחויבות לשיבוצים מקראיים, רטוריקה מקראית או דיבור נבואי שמקורו בהתגלות. בנבגי בוחן את המליצה מחוץ למסגרת המתקפה הביאליקית, ומנסח את האפיסטמולוגיה, הפואטיקה והפוליטיקה העולה מכתבי הקודש, לדעתם של המשכילים, ברגע שקוראים אותם כביטויים של עוצמה רטורית. בניגוד לגינוי השגור של ספרות ההשכלה, מליצות כתבי הקודש לא היו מושא להערצה עיוורת. תורת המליצה של המשכילים מוכיחה כי אין להקפידן כסמל של אדיקות דתית, ובאותה המידה היא מוכיחה כי אין לאשש באמצעותן את תיזת המודרניזציה והחילון של היהדות. הרטוריקה הקלאסית סייעה למשכילים להפעיל מחדש את כתבי הקודש בצורה שמגלמת מתוכם דרכי שכנוע – לוגוס, אתוס ופאתוס – שהופכות אותם לבעלי כוח ביקורתית בעולם המודרני.

פרשנותו של בנבגי למושג המליצה נשענת על ההיסטוריה של הרטוריקה העברית, המוארת בבהירות במאמרו ההיסטורי של אברהם מלמד, שתורגם מגרמנית במיוחד לגיליון זה. מלמד סוקר את גלגוליה של הרטוריקה העברית בספרות המקראית, ספרות חז"ל, ספרות ימי הביניים, ספרות הרנסנס וספרות ההשכלה. הוא מדגיש במיוחד רבדים גלויים וסמויים של דיאלוג עם הרטוריקה הקלאסית, שהייתה משוקעת בצורתה של הספרות הבתר-מקראית, והפכה ליסוד תאורטי מובהק גלוי יותר במחשבת הספרות העברית בימי הביניים וברנסנס. מאמרו של מלמד לא רק מצביע על קווי התפתחות מגוונים שהפכו את מחשבת הספרות העברית לנושא חשוב בהיסטוריית הרעיונות היהודית, אלא גם מדגיש את היותו של הטקסט העברי עצמו זירת התרחשות שבה רעיונות תאורטיים מרכזיים מעומתים זה עם זה ומתחווים. אף שרוב-רובם של ההוגים היהודיים בימי

הביניים חשדו בכתיבה בעלת ממדים פיגורטיביים, רטוריים או שיריים, הוגי הרנסנס הדגישו את חשיבותה של הרטוריקה בקביעת משמעותם של כתבי הקודש ובהמשגת החוויה של האלוהות. בדיונים אלו משתתפת הטקסטואליות העברית במאבק העתיק שבין הרטוריקה לבין הפילוסופיה: המליץ העברי של תקופת הרנסנס תומך בעמדותיו של הרטוריקן, העומד, כמי שכוחו בפיו, במאבק מתמיד עם האילוצים הלוגוצנטריים שמטילים עליו הפילוסופים, התאולוגים והמקובלים. גם כאן מצליח הממד הפיגורטיבי של הטקסט לשחזר את הקדושה באמצעות משחק שויוני בין אילוץ לבין חירות.

השער השני של הכרך נחתם במאמרם של מיה ברזלי ושי גינזבורג על עליית הדיבור העברי בתחילת המאה העשרים. הכותבים מתעמתים עם התפיסה הקושרת את היווצרות הדיבור העברי עם האתוס החלוצי הארץ-ישראלי. לטענתם, הדיבור העברי הקונקרטי והטבעי לא צמח בארץ ישראל, אלא דווקא באירופה: אופייה של העברית ודרכי ההבעה שהתחייבו ממנו עוצבו במערכת החינוך העברי המתפתחת ברחבי העולם היהודי, ובמיוחד ב"חדר המתוקן", שפעל מראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה במזרח אירופה. הם מבחינים בין תפיסת העברית שהתפתחה בחדר המתוקן לבין תפיסת העברית הלאומית והאידיאולוגית-במופן של ביאליק, ששאפה לכוון "נוסח" מחייב של טקסטואליות הנושאת את כל ארון הספרים היהודי. באמצעות קריאה בשירי המוקדמים של אברהם בן יצחק מראים ברזלי וגינזבורג כיצד העברית של החדר המתוקן מתווה מסלול אחר של מודרניות עברית, ומסלול אחר של ספרות עברית מודרניסטית: עברית של דברים ושל הצבעה עליהם. תפיסת העברית הופכת בידיהם למושג של טקסטואליות המנוגד להיסטוריוגרפיה הקושרת את הדיבור העברי לארץ ישראל ולא אתוס החלוצי וההתיישבותי באופן אקסקלוסיבי. אכן, העברית של החדר המתוקן צריכה לכפות עלינו תפיסה אחרת של עבריות או של טקסטואליות: לעומת העברית שנולדה מרעיונות לאומיים הגמוניים (רוח האומה), המובילים בהכרח לטריטוריאליזציה (האתוס החלוצי), העברית של החדר המתוקן היא סמל של מינימליזם פוליטי, פזורה עולמית וספקנות בנוגע לכוחה הסוחף של האידיאולוגיה.

המאמרים שכונסו בשער השלישי של הכרך עוסקים בשאלות היסטוריוגרפיות. שניים מהם – מאמריהם של קרן דותן ואבירם צורף – בוחנים בביקורתיות רבה את השפעת מאמרו של ברנר "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו", שזכה לקריאה רוויזיוניסטית בשער הראשון של הכרך. דותן טוענת כי ברנר הטמיע במחשבת הספרות העברית הבחנה דיכוטומית בין "פנימיות", המתארת את הלכי הנפש של יחיד אוטונומי, לבין "חיצוניות", העוסקת בהווי ובהיקבעות קהילתית-אתנית של הסובייקט. לטענתה, השפעתה של הבחנה זו על אפיקי ההתפתחות של הספרות העברית המזרחית במאה העשרים הייתה אדירה – ולא דווקא חיובית. לעומת יצחק שמי, שהצליח לחמוק מן הדיכוטומיה המצמיתה של ברנר, הסיפורת של יהודה בורלא נמחצה תחת כוחות המשיכה המנוגדים והסותרים שהופעלו עליה, ישירות או בעקיפין, במסתו של ברנר. ואף שעורכיו של בורלא המשיכו לדרוש ממנו הווי מזרחי בכתביו, הביקורת הברנרית דרשה ממנו תיאור של סובייקט אוניברסלי ומחולן. התוצאה, כפי שמראה דותן, הייתה תמיד בלתי מספקת. המבקרים בני זמנו של בורלא מעולם לא חדלו מהערכת האתניות של בורלא – לשלילה או לשבח.

דותן מבקרת במיוחד את אותם רגעים שבהם בורלא הצליח, לכאורה, להיענות לתביעת הפנימיות שהופנתה כלפיו. כמו זמר מזרחי המקליט שירים בידיש כדי להוכיח את השתייכותו, בורלא בנה דמות ספרותית-מזרחית המוכיחה את פנימיותה באמצעות מה שדותן מכנה "קיפול פנימי": המרת המזרחיות לאוניברסליות באמצעות הפיכת האתניות והדתיות למושא של התבוננות פנימית, חלק מהלכי נפשו של גיבורי סיפוריו. לפי דותן, תהליך ייבוא זה רידד את צורת החיים הדתית של המאמין לכדי "גורל", שנתפסה בעיניים חילוניות כסימפטום של פסיביות. האסטרטגיה הזו נכשלה אפוא כישלון כפול: בורלא מרוקן את הסובייקט בכתביו באותה מידה שהוא מרדד את הדתיות. בסיכומו של דבר, הכישלון של בורלא מאיים לא רק על העולם המזרחי הישן, אלא בעיקר על החברה הישראלית החדשה, "המבקשת להתכונן מתוך שלילתו".

אבירם צורף מתמקד בביקורת הספרות של ר' בנימין (יהושע רדלר). מכתביו של ר' בנימין עולה התנגדות לעיגון ביקורת התרבות והחברה בסמכותו של הסובייקט היחיד, במתכונתו המשכילית ("הצופה לבית ישראל" ליצחק ארטור) או הלאומית-רומנטית ("משיח", לדוד פרישמן). במקום הפגן – רהוט וכישרוני ככל שיהיה – של אידיאלים נטולי זמן ונטולי מקום, ספרות צריכה להביע צרכים אימננטיים כפי שהם משתקפים בתודעתו של הכותב או המספר. תודעה זו נתפסת אצל ר' בנימין כמדיום שאינו מזוהה אפריורית עם זהות תרבותית השואפת להפוך את עצמה לשקופה או הגמונית דרך התגבשותה בתודעת היחיד. הספרות אינה עוסקת בגאון או ביחיד הבורא, אלא באופני ההתגלות ואופני ההסתכלות. ר' בנימין חריף במיוחד בביקורת שהוא מותח על הפרשנות ההומניסטיית-מתקדמת של היהדות. ברנר, אחד העם וקלוזנר העלו על נס בדמותו של משה את היחיד המגלם אידאה מוסרית, או, בלשונה של חנה ארנדט, את "כוח הכפייה" של האמת. ולעומתם, בכתביו של ר' בנימין מייצג משה את אנושיותו של המתפלל. בניגוד לסובייקט של ברנר, המתפלל טבוע עד מעל לאוזניו בצרכים דוחקים, באנושיות, בחטאים ובעבריינות. הטקסטואליות הספרותית המודרנית אינה מתלכדת עם הממד הטרנסצדנטי של האמת והמוסר, כפי שחשב אחד העם, אלא נאבקת איתו, מולידה אותו והופכת אותו לאובייקט של פרשנות.

מאמרה של אוריין זכאי עוסק בתולדות הביקורת הפמיניסטית של הפרוזה העברית, ומראה כי מבקרות וחוקרות הציעו "עלילת אם" היסטוריוגרפית למחשבת הספרות העברית. במאמר מתעדת זכאי תפיסות שונות ומתפתחות של הבדל מגדרי, ומדגישה את היחסים המתוחים לעיתים בין הניסוח הפמיניסטי של ההבדל המגדרי לבין הניסוח הציוני של ההבדל היהודי. בתחילת הדרך שני שדות השיח חפפו: הפמיניזם והציונות חתרו לפתרון בעיית הנשים והבעיה היהודית באמצעות כינון אנושיות או לאומיות שסממניה אוניברסליים. אך כשהניסוח הישראלי של ההבדל היהודי החל לעבור תהליך של הקשחה וראיפקציה הכתיבה הפמיניסטית העברית החלה להיפרד ממנו. בעשורים האחרונים התקינה הציונות את ההבדל היהודי מחדש, והקפיאה אותו בתוך דיכוטומיה קישחת בין יהודיות גלותית שעבר זמנה לבין יהודיות ישראלית כוחנית, שיודעת להצדיק את עצמה בכל מקום, בכל תנאי ובכל אמצעי. לעומת האידאולוגיה הזו התפתחה מחשבה פמיניסטית, העוסקת בהבדל המגדרי בצורה שלכל הפחות מבקשת מקוראיה ומקוראותיה

להתוודע למשבר הזהות של הסובייקט הפמיניסטי, כמרחיק אותו מן התודעה הלאומית המזוגגת שפיתח הסובייקט הישראלי. גם אם לפי זכאי מבקרות פמיניסטיות עוסקות בהבדל המגדרי בצורה שאינה תמיד מספקת (היא מבקרת במיוחד את האופי המערבי של הפמיניזם העברי), היא מדגישה שכתובת "עלילת האם" הפמיניסטית מסוגלת לאתגר את עלילת העל הציונית ולסמן לה חלופה.

מאמרם של נירית קורמן ויגאל שוורץ מאיר את התפקיד שמילאה ספרות ההשכלה העברית בכינונה של המודרניות הספרותית העברית. מאמרם עומד על ריבוי הפנים של האידיאולוגיה המשכילית, ומדגיש את כוחה הייחודי של הסוגה הספרותית – הרומן, האוטוביוגרפיה, ההיסטוריה – בהארת פנים אחרות של מהלכי מודרניזציה שונים שהותנעו וקודמו בספרות המשכילית. בניגוד להיסטוריוגרפיה המיתולוגית של הספרות העברית, הקושרת קשרים רחוקים בין דמויות גדולות מן החיים (רמח"ל, ויזל או מאפו), קורמן ושוורץ מדגישים את כוחה של הקבוצה. המשכילים הביעו בכתביהם "תחושת חיים חדשה", ובמושג זה, המהדהד את התזה המפורסמת של גרשם שלום ב"מצווה הבאה בעבירה", מעמידים קורמן ושוורץ מערך מושגים המאפיין את הספרות העברית החדשה כנושאת "וקטור של תשוקה" ודחף של חידוש ספרותי. קורמן ושוורץ מתארים את תחושת החיים החדשה במונחים אסתטיים, פסיכולוגיים ופוליטיים, ומעגנים את מרכיביה השונים בפרשנות ספציפית של שלושה טקסטים משכיליים מכוננים: הרומן אהבת ציון של אברהם מאפו מעמיד את החוויה האסתטית ואת היופי הטבעי במרכז החידוש המוצע ליהודי רוסיה באמצע המאה התשע-עשרה; האוטוביוגרפיה של מ"א גינצבורג מציגה גרסה פסיכולוגית של תחושת החיים החדשה: סיפור חייו של גינצבורג הצעיר מבוסס על "סתירה בין אינדיווידואציה לבין סוציאליזציה", ומרכז את ציר המאמץ העיקרי של הספרות העברית המודרנית בכינון האוטונומיה של הסובייקט; והסיפורת הסטירית של יל"ג, ובייחוד המוקד הפוליטי והאנטי-קלריקלי העולה מכתביו, שבהם הוא מניח את היסודות ל"מסורת חדשה של שינוי ערכים".

את השער השלישי של החוברת סוגר מאמרה של יעל דקל, העוסקת בביקורת הספרות הכנענית, ובעיקר בביקורת ספרות המלחמה של הכנענים, שהופיעה בשנות החמישים של המאה העשרים מעל דפי כתב העת אלק. המוטיב המדריך את הנורמה והטלוס של ביקורת הספרות הכנענית עולה ישירות מביקורת הספרות של רטוש, שדקל פותחת בו את מאמרה. רטוש שולל, מחד גיסא, את סיפורי ההווי של בני הארץ, וטוען שהם מתמקדים בעיצוב ההווי הארץ-ישראלי כדי לחמוק מן התביעה הרדיקלית למרוד בהווי בשם העבר העברי. מאידך גיסא, הסופרים שקדמו לבני הארץ בורחים אל הייעוד, אל השליחות ואל החזון היהודי, ומבטאים בכתביהם זרות כלפי המרחב הארץ-ישראלי. לעומת התמסרותם של הסופרים הציונים לקונסטרוקטיביזם ומנגד למחוייבות האידיאליסטית של הסופרים היהודיים, רטוש מציג פרקטיקה של טקסטואליות הנענית לצו האובייקטיבי של המרחב-זמן המזרח תיכוני. על הסופרים להימנע גם מן החיצוניות של ספרות ההווי, אך גם מן הפנימיות של הספרות היהודית. עליהם לפתח כתיבה הניחנת באי-אמצעיות, ספונטניות ואוטומטיות. כפי שמראה דקל, משמעותו של מושג הטקסטואליות הזה נוקבת במיוחד בפרשנותם של המבקרים הכנענים שעסקו בספרות

שנכתבה בעקבות מלחמת העצמאות. סופרים ציונים העמידו את "טוהר הנשק" כחובה מוסרית-יהודית, ואילו הכנענים גינו רעיון זה כתסמין של צנזורה פנימית, ותבעו מן הסופרים להישיר מבט אל המציאות ולהכיר בהכרחיות המרד, המלחמה והאלימות. אך סירובם של הכנענים להסתמך על הכזב האידיאי של "טוהר הנשק" הוביל אותם לחיק הפשיזם. בלי משים, במקום להתמסר לאידאה חלוצית או יהודית הם התמסרו לאידאולוגיה אסתטית, לאסתטיזציה של הפוליטיקה ולפולחן אומנותי אסתטי המשיב למלחמה את ההילה הפולחנית הישנה. בהקשר הדיון שלנו, הביקורת הכנענית היא דוגמה נוספת לאופן שבו הספרותיות נמחצת תחת ההיסטוריה.

הכרך ננעל בשלוש מסות קצרות, המתארות שלושה מפגשים מונוגרפיים עם ביקורת ספרותית. יוחאי אופנהיימר מתאר שני משלבים או תתי-זרמים בביקורת הספרות של דן מירון. במשלב הסימבולי של ביקורת הספרות שלו, מירון מתאר את היצירה כ"מערכת תמאטית-פואטית הדוקה, מתואמת בכל חלקיה, מצרפת עולם, תמה, תבניות שיר, רטוריקה, סגנון ופרוזודיה תואמים ומתחייבים אלה מאלה". לעומת זאת, המשלב הסמיטי מתאפיין ב"פריצת הסדר הסימבולי והפסיכולוגי" ובעמידה על משמעותם התרבותית של "התנזלותו" של הדימוי העצמי של האני, ערעור ההבחנה בין שולי למרכזי ועוד. לטענת אופנהיימר, הבורזמניות של שני הזרמים משקפת את מחויבותו של מירון לאפיון היסטוריוגרפי של המפנה הפוסט-מודרני בספרות העברית. שמעון זנדבנק מתאר במאמרו את פועלו של המבקר שלמה גרודזנסקי. מדבריו של זנדבנק עולה שעיקר תרומתו של גרודזנסקי הייתה אימוץ הפואטיקה של המודרניזם האנגלו-אמריקני ואימוץ תורת הספרות של הביקורת החדשה: כתיבה איכותית חייבת לשחזר את החוויה האנושית באמצעות מורכבות ספרותית. מעמדה זו תקף גרודזנסקי את חוסר האותנטיות של שלילת הגולה הכנענית, ממש כשם שיצא נגד "רטוריקה", "טראנסים רומנטיים", או "אקסטזות המונית". לעומת הטקסטואליות ההטרונומית שדיברנו בשבחה קודם לכן, גרודזנסקי דורש מן הספרות להעמיק בחוויית האותנטיות. לבסוף, במסה ביקורתית שהוקדשה למנחם ברינקנר, ושנכתבה לפני מותו בשנת 2016, מערערים יובל עברי ואלמוג בהר על התפיסה העומדת בבסיס ספרו האחרון הספרות העברית כספרות אידוּפּיּת. אף שעמדתם של עברי ובהר נשענת גם על טיעונים היסטוריוגרפיים, טענתם העיקרית היא ש"האירופיות" של הספרות העברית, העומדת במרכז ההגדרה של ברינקר, אינה "עובדה" ספרותית אלא תשוקה גאופוליטית. לטענת בהר ועברי, עניין זה מתחוויר בחדות באותו רגע מלנכולי שבו מכיר מבקר הספרות העברי בכך ש"הספרות העברית והמציאות הישראלית מתרחקות ממה שדומיין כאירופי". שאלת האירופיות של הספרות העברית אינה עניין כמותני, הנוגע ל"פלייליסט" ספרותי זה או אחר. ביקורת הספרות המזרחית העולה מן המסה של בהר ועברי אינה באה לשלול את התשוקה לאירופיות, אלא לחשוף אותה כתשוקה, למקם את מקורותיה ברגע היסטורי מוגדר של תקופת התחייה הלאומית, ולהפוך אותה מדחף פוליטי מודחק ונושא חרדות (הטומן בחובו אפשרות ל"איזו טרוניה בקרב המתלוננים") לעמדה טקסטואלית שאפשר לשאת ולתת עימה. המאמרים השונים בקובץ, כל אחד בדרכו, מצביעים על העימות שבין המאפיינים הסוגתיים והרטוריים של טקסטים לבין מה שמיוחס להם על דרך הכורח ההיסטורי.

הרטוריקה של כל טקסט – המעוצבת בצומת סואן במיוחד של רעיונות – מפוגגת את הכורח ההיסטורי והאידיאולוגי. מחשבת הספרות גורסת כי לספרות העברית יש דבר־מה מיוחד להגיד על העימות שבין האוטונומיה של הסובייקט לבין היקבעותו ההטרונומית, בין חילונה של הרוח העברית לבין קידושה־מחדש, בין לאומיות כוללנית לבין התבדלות אתנית, ועוד. בכל המקרים ברור שהמשמעות ההיסטורית של הטקסטים הייתה יכולה להיות אחרת לחלוטין, ושהעימות בין הרעיונות נקבע – אם בכלל – רק על רקע אי־היקבעותו של מערך צורות והיסטים טקסטואליים, המצוי במצב מתמיד של טווייה ופרימה לנגד עיניהם של הקוראים. אם שפירא, מירון ופרישמן ראו בטקסט הספרותי אמצעי לקידום מציאות שההיסטוריה כבר הכריזה על הכרחיותה – עלייתה של המודרניות, הפיכת העיירה היהודית לסמל ספרותי נוסטלגי, היווצרותו של הגאון הספרותי וכדומה – המשתתפים בקובץ מפנים את תשומת ליבנו אל הטקסטואליות הספרותית שאינה מסתפקת בהגיגים ליריים או נוסטלגיים על ההיסטוריה, אלא בוחנת את כוחו של הטקסט בטוויית נרטיבים חלופיים.

אמיר בנבגי ושי גינזבורג